

УДК 94(477):340.15

Віктор Тімашов,

доцент

Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі

ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК ДІЯЛЬНОСТІ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ У ПЛОЩИНІ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ОСОБИСТЕ ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ

Розглянута організаційно-правова структура Запорізької Січі. Проаналізований специфічний розвиток адміністративної структури Січі на основі звичаєвого права. Розкрито особливості громадського урядування і його вплив на правову активність в апараті управління Січі.

Ключові слова: звичаєве право, Запорізька Січ, кошовий отаман, козацька рада, військовий суддя.

Постановка проблеми. Досить тривалий час про елементи української державності історичного періоду, коли Україна ще не увійшла до складу Російської імперії, не згадувалося взагалі. Пов'язувалося це з особливостями національної політики як царської Росії, так і Росії більшовицької. Неможливо взагалі вести мову про державу, якщо вона не має власної історії. Довести, що Україна була без минулого, намагалися російські націоналісти і червоно-бантові інтернаціоналісти.

На щастя, час зберіг фактичні свідчення самостійного існування української державності. Деякі з них висвітлюють життєдіяльність і державний устрій такого феномену, як військова демократія Запорізької Січі. Саме ці документи дають змогу стверджувати: Запорізька Січ – не військове поселення «солдатів удачі», позбавлених будь-яких елементів організації, а реальна спільнота, наділена всіма необхідними атрибутами державного устрою (органами виконавчої і судової влади, армією, правовими інститутами, власним прапором, гімном тощо) [1].

Проголошення державної незалежності України стало каталізатором багатьох позитивних процесів у вітчизняному правознавстві. Після затяжної кризи почала виходити на новий виток свого розвитку українська історико-правова наука.

В умовах відродження і поступового становлення основних державно-правових інститутів України зростає інтерес до поглибленого вивчення процесів державотворення і правотворення на українських землях у минулому. Одним із таких процесів було виникнення і функціонування звичаєвого права. Серед джерел права на українських землях

у XIV – XVIII ст. норми звичаєвого права відігравали помітну роль. Вони виникали та формувалися в ході еволюції господарсько-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті «давні» норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин [2].

Звернення до історії становлення української державності та формування національного правового спадку для розбудови державно-правового життя суверенної України в сучасних умовах набуває дедалі більшої актуальності та значущості як у доктринальному, так і у прикладному та практичному аспектах. Ця тенденція виявляє себе у спробах осягнення проблематики правового порядку, дослідниками якої презюмуються певні залежності сучасного стану правової сфери від минулого правового досвіду українства, з одного боку, а з іншого – обґрунтовуються форми використання створених у процесі буття українського етносу засобів і інституцій правового впорядкування [3, с. 131].

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що нині виникає необхідність переосмислити досвід управління Запорізької Січі і скористатися ним в умовах будівництва незалежної, правової, демократичної української держави.

Метою статті є вивчення суперечливого досвіду державно-правового будівництва Січі та його впливу на правосвідомість запорожців.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Передусім слід констатувати, що у вітчизняній юриспруденції дотепер відсутні спеціальні розвідки правового порядку Запорізької Січі. Разом із тим публікації авторів, які займалися вивченням звичаєвого права (М.М. Жов-

тобрюх), правової свідомості (Д.В. Андреев), апарату управління (І.М. Паньонко) та інших сторін правового життя козацької України (А.О. Гурбик, Н.І. Долматова, О.В. Кресін, П.П. Музиченко, М.Г. Щербак та інші), опосередковано можуть дати певне уявлення про систему правового впорядкування козацької спільноти.

Виклад основного матеріалу. Особливістю козацького права було утвердження свободи від феодальних повинностей та податків. Його матеріальною основою стали специфічні суспільно-економічні відносини, що склалися в Запорізькій Січі, а юридичним джерелом – норми давньоруського права, пристосовані до конкретно-історичних умов, норми звичаєвого права українського народу та запозичення з правових норм і традицій інших народів.

Характерними рисами звичаєвого права були: корпоративність, переважання публічного права, усна форма вираження, відсутність поділу на галузі, консерватизм, обрядовість, досить суворі (переважно тілесні) покарання, широке застосування смертної кари тощо.

Цілком очевидно, що основою формування козацького права стало звичаєве право, пристосоване до умов життя січового лицарства. Оскільки запорожці були насамперед воїнами, норми військового права проявлялись у формі звичаїв (проведення козацької ради, прийняття до товариства нових осіб, організація військових походів) [4]. Так, наприклад, новому козакові, що вступав до війська, на зібранні інших козаків – майбутніх товаришів – курінний отаман відводив місце у 3 аршини завдовжки і 2 завширшки, пояснюючи: «Ось тобі й домовина, а як умреш, то зробимо ще коротшу». Запорожець одержував нове ім'я, яке мало відверто брутальний характер, чим висловлювалося повне презирство до світу, який він покидав [5, с. 27].

За формою правління Запорізьку Січ відносять до типу демократичної республіки. Органом прямої демократії виступала козацька рада. Вона не була представницьким органом, як у Західній Європі. В ухваленні законів і управлінні справами безпосередню участь брали лише представники одного суспільного стану – козаків. Раді належала вся повнота законодавчої та адміністративної влади. Вона ухвалювала закони, приймала рішення з найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики, контролювала діяльність урядовців. Раду могли скликати гетьман, митрополит, а у військовий час – просте козацтво і навіть сторонні особи.

Виконавча влада на Запоріжжі належала кошу, тобто обраним на козацькій раді поса-

довцям. Усього була 21 посада, на яких перебувало по кілька урядовців одного звання. Наприклад, курінних отаманів було 38 (за кількістю куренів), гармашів (артилеристи) – 8, канцеляристів – 20, полкових писарів – 9 тощо. Загалом, у владних структурах Запорізької Січі налічувалося 120 осіб командно-адміністративного персоналу. Найвище становище в апараті управління займали військові начальники, а серед них виділявся кошовий отаман. За сучасною термінологією він був главою Запорізької республіки, головкомандувачем збройних сил і військовим комендантом Січі. Кошові отамани, як і решта управлінців, щорічно обиралися на козацькій раді, знімалися з посад або продовжували на наступний термін їх обіймати.

До складу військових начальників також входили:

1. Військовий суддя – друга посадова особа на Запоріжжі. Він здійснював суд над козаками, призначав начальника артилерії, інколи заміщав кошового отамана. Військовий писар керував канцелярією, проводив листування від імені всього запорізького війська.

2. Військовий осавул наглядав за дотриманням козаками порядку на Січі, стежив за поповненням продовольчих запасів війська, організовував виконання судових рішень, провадив дізнання за скоєними злочинами як на Січі, так і на територіях паланок.

Крім перелічених посадовців, статус військової старшини мали й курінні отамани – обрані керівники військових підрозділів, що називалися куренями.

3. Середню ланку виконавчої адміністрації становили військові чиновники, які допомагали військовій старшині управляти козацьким військом. Серед них виділявся довбуш. Він збирав козаків на раду, мав бути присутнім під час виконання судових вироків, організовував стягнення податків та торговельного мита. Військовий пушкар віддав козацькою артилерією, був комендантом військової в'язниці. Військовий тлумач виконував обов'язки перекладача. Кантаржей наглядав за дотриманням еталону мір та вагів на всій території Запоріжжя.

4. Остання ланка козацької адміністрації складалася з похідної та паланкової старшини. Похідний полковник командував військовим підрозділом, що називалося полком. Крім нього, до складу полкової старшини входили полкові осавул та писар.

Як зазначалося, влада паланкової старшини поширювалася на сімейних козаків і представників інших суспільних верств, що мешкали поза межами Січі, у слободах та зимівниках. Паланковий кіш очолював полковник, йому допомагали інші управлінці.

До повноважень паланкового полковника належали судові функції аж до засудження на смертну кару.

Що стосується судоустрою та судового процесу, то кількість судових інстанцій у Запорізькій Січі не була чітко визначена і законодавчо унормована. Чинними на Запоріжжі дослідники вважають судові установи, серед яких судом першої інстанції вважався паланковий суд, або суд паланкового полковника. Компетенція суду поширювалася на територію паланки, яку очолював паланковий полковник, він же голова суду. Розглядалися справи про злочини, за які передбачалися незначні покарання. На плечі паланкового суду лягала основна маса цивільних справ. Діяли колегіально у складі паланкового полковника, осавула, писаря. Члени суду обиралися терміном на три роки.

Курінний суд або суд курінного отамана – суд другої інстанції, розглядав апеляційні справи з паланкового суду. Його очолював курінний отаман, компетенція якого поширювалася лише на козаків одного куреня. У разі належності позивача і відповідача до різних куренів справу розглядав суд отаманів обох куренів.

Суд військового (генерального) судді колегіально чи одноосібно розглядав важливі кримінальні справи у першій інстанції. Вирок міг бути оскаржений у найвищій судовій установі – у кошового отамана.

Суд кошового отамана – здійснював юрисдикцію на всій території Запоріжжя. Вироки суду оскарженню не підлягали. Кошовий здійснював помилування та переглядав вирок у бік зменшення санкцій.

Суд козацької ради – своєрідний верховний суд Запорізької Січі. Як правило, збирався кошовим чи наказним отаманом для вирішення резонансних справ. Вирок виносився голосуванням чи підкиданням шапок усього козацького загалу, у тому числі й паланкових козаків [6].

На Січі цінувалися мужність і молодецтво, щедрість і безкорисливість, повага до старих воїнів і гостинність, простота і помірність, винахідництво і байдужість до смерті, військова доблесть і чесність. Засуджувалися: хвастощі, лінь, пияцтво в поході, жадібність, мінливість, злодійство, нечесність. Виходячи із цієї системи цінностей генерувалися всі правові норми. Основна вага правового впливу січового суду падала на карні й майнові злочини. Однак органічний зв'язок права і моралі призводив до тотальної фетишизації правових норм. За будь-яке дрібне злодійство, замах на чуже майно виносився смертний вирок, незважаючи на авторитет і минулі заслуги обвинуваченого. Поєднання юрисдикції з моральною

системою цінностей призводило до того, що право в умовах Січі існувало як самодостатнє і самоврядне явище [7, с. 119].

Особливості соціальної регуляції суспільних відносин у козацькій спільноті мали свої витoki з прагнення людей, які набули свободу, уникнути неволі, ненависті влади панів і урядовців. Це виявляє себе у своєрідному устрої громадської влади в козацькому середовищі. Козаки об'єднувалися в громади і всі важливі питання обговорювали і вирішували на радах. Тут обирали козацьку старшину – отаманів, осавулів, суддів, заслуховували звіти обраних осіб. Громада мала можливість безпосередньо впливати на функціонування цих владних інституцій козацького суспільства. Громада виступала й суб'єктом ціннісно-нормативного творення приписів, які поступово склалися в систему звичаєвого козацького права [8, с. 16].

Козацькою громадою суворо підтримувалося дотримання неписаних правил козацької честі. Як відомо, про козацьку чесність ходили легенди: будь-яка річ, залишена в Запорізькій Січі, залишалась незайманою на тому ж місці, де власник її міг забрати будь-коли, навіть через рік. Наживатися за рахунок товариства вважалося запорожцями ганебною вадою, що каралась як злочин. Крадіжка у товариша вважалась найтяжчим злочином після смертовбивства свого ж [9, с. 23].

Характерно, що в українських селах на Одещині, які утворилися в результаті козацьких поселень вже після зруйнування царатом Запорізької Січі, традиція поваги до власності, чужого майна збереглася навіть у часи, коли комуністична радянська влада здійснила «історичний» наступ на приватну власність.

Ціннісні орієнтації козацтва визначали козацький ідеал права, що відіграв значну роль у розвитку українського суспільства: він став фактором формування правового життя не тільки Запорізької Січі, а й усіх українських земель, і зі всією очевидністю матеріалізувався під час повстань, коли на звільненій території вводилися козацькі порядки [8, с. 16].

Важливим фактором правового порядку української держави козацької доби є утворення самобутньої правової системи, яка була інституціонально-нормативною основою формування і підтримання правового порядку у тогочасному українському суспільстві. Домінуючим системоутворюючим фактором правового порядку було звичаєве козацьке право – сукупність правових звичаїв, що встановлювалися у сфері козацтва. Важливість цього джерела підкреслює той факт, що відразу після приєднання України до Росії царська грамота від 25 березня 1654 р.

надавала Війську Запорізькому право судитися «у своїх старшин по давнішим правам їх», тобто на основі звичаєвого права. А база звичаєвого права закладалася якраз у XV – середині XVII ст. Спочатку особливої популярності звичаєве козацьке право набуло у середовищі українських селян, що втікали від своїх хазяїв і властей у райони середнього і нижнього Придніпров'я [3, с. 132]. Норми звичаєвого права, які склались у Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, деякі правила воєнних дій, роботу судових органів, порядок землекористування й укладення окремих договорів, види злочинів і покарань. Наявність у козацтва свого особливого права визнавалася польським урядом. Незважаючи на суворість, а інколи нещадність норм звичаєвого козацького права, в ньому була «чесність велика». Козацтво всіляко відстоювало звичаєве козацьке право, побоюючись, що писане право зможе обмежити козацькі вільності [10, с. 191].

Слід відзначити, що правові норми у Запорізькій Січі із середини XVIII ст. стають фіксованими, оскільки козацька рада починає виступати як законодавчий орган, який видає загальнообов'язкові норми, зафіксовані в письмовому вигляді. Такі якісні зміни унеможливають трактування правових норм на свій розсуд і дозволяють козацькій общині ввести загальноприйняті правила.

У 1762 році на раді було «зделано писменное и круговое обязательство впредь в войске запорожском всегда содержать и сохранять ненарушимо утверждение прежним войсковым приговором добрие порядки, а именно: искорененного воровства к умножению не допускать <...> на границах покой содержать и если би кто дерзнул учинить тем утверждением порядком какое нарушение или в Кош командующем в чем ослушность и повинность... карать и в том старшини и козаки не должны препятствия чинить. <...> Наше соизволение, даби кошевой отаман и старшина войсковая отнине и впредь без важных причин и преступлений прав и указов переменяеми не били» [11].

Висновки

Таким чином, звичаєве право запорожців можна вважати типовим прикладом ранньої стадії формування правових норм. Про це свідчать такі історично укладені характерні ознаки: широке застосування смертної кари; досить суворі, переважно тілесні, покарання; корпоративність; домінуюча роль «публічного права»; усна форма вираження правових норм (у більшості випадків); консерватизм; обрядовість.

Отже, забезпечення правового порядку Запорізької Січі ґрунтувалося на таких необхідних інституціях, як система козацького звичаєвого права, правова свідомість широких козацьких верств, та розгалуженій системі органів управління і судівництва, а також на самому способі життя, що підпорядковувався завданням охорони та оборони кордонів країни.

Подальше дослідження проблематики правового порядку Запорізької Січі відкриває можливості не тільки досягнення інституційних його засад, а й проникнення в глибинну природу, зв'язок із ментальними характеристиками українства, його правовими традиціями та уможливує розробки і впровадження правових технологій використання історичного досвіду українського народу у сучасних прагненнях розвою правового життя.

Список використаних джерел

1. Адміністративна влада і судочинство Запорізької Січі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=71878>.
2. Судочинство в Запорізькій Січі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.horting.org.ua/node/1056>.
3. Атаманова Н.В. Забезпечення правового порядку в Україні інституціями Запорізького козацтва / Н.В. Атаманова // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / за ред. С.В. Ківалова. – 2011. – Вип. 58. – С. 131–135.
4. Макаренко О.В. Звичаєве право Запорізької Січі / О.В. Макаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intkonf.org/makarenko-ov-zvichaeve-pravo-zaporozkozoyi-sichi/>.
5. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект / О.П. Івановська. – К. : ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – 264 с.
6. Запорізька Січ, її політичний устрій та право (кінець XV ст. – середина XVII ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kotovsk-live.ucoz.ua/publ/kozachestvo/zaporizka_sich_jiji_politichnij_ustrij_ta_pravo_kinac_xv_st_seredina_xvii_st/11-1-0-32.
7. Євтушенко О.Н. Політико-правові засади управління Запорізької Січі / О.Н. Євтушенко, В.М. Ємельянов // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – Вип. 41 : Політичні науки. – Т. 54. – С. 117–121.
8. Атаманова Н.В. Правовий порядок Запорізької Січі: ціннісно-нормативний аспект / Н.В. Атаманова // Науковий вісник. – О., 2011. – Вип. 1. – С. 15–18.
9. Крушинський В.Ю. Історія України (події, факти, дати) / В.Ю. Крушинський, Ю.А. Левенець. – 2-ге вид. – К. : Зодіак – Еко, 1993. – 349 с.
10. Історія держави і права України : у 2 т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К. : ВД «Ін Юре», 2003– . – Т. 1. – 2003. – 648 с.
11. Кульчицький Т.С. Історичні аспекти правових відносин у Запорізькій Січі / Т.С. Кульчицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nauka.uagate.com/wp-content/uploads/2014/03/1_Kulichytskiy_2014_03_28_08_54_42_307.pdf.

Рассмотрена организационно-правовая структура Запорожской Сечи. Проанализировано специфическое развитие административной структуры Сечи на основе обычного права. Раскрыты особенности общественного управления и его влияние на правовую активность в аппарате управления Сечи.

Ключевые слова: обычное право, Запорожская Сечь, кошевой атаман, казацкая рада, военный судья.

We consider the organizational and legal structure of Zaporizhzhya Sich. Analyzed the development of a specific administrative structure Sich on the basis of customary law. The features of the public management and its impact on the legal activity in the Sich control unit.

Key words: custom right, Zaporizhzhya Sech, leader ataman, cossack council, military judge.

